
**EVALUACIJA
MAGISTARSKOG
RADA
KATJE KAHLINE**

IVA RADAT

Kada je zagrebački Centar za ženske studije od mene zatražio da evaluaciji magisterija Katje Kahlina nastalog pri Centralnoeuropskom sveučilištu u Budimpešti pristupim nepristrano, morala sam odgovoriti da sam u cijelu priču višestruko upletena i investirana. Uz identitetske odrednice feministice i lezbijke, i samu me, baš kao i autoricu, resi magisterij iz rodnih studija sa spomenutog budimpeštanskog sveučilišta na koje sam se uputila po završetku programa Centra za ženske studije u Zagrebu (u generaciji s autoricom), a koji se u Kahlininom magisteriju našao na meti kritike. Surađujući paralelno s *Trećom*, feminističkim časopisom kojeg izdaje Centar za ženske studije, kao i s književno-kulturnim časopisom *Reč* u kojem je hrvatska verzija sada već kontroverznog magisterija ugledala svjetlo dana, mogu bez ikakve sumnje ustvrditi da me uza sve spomenute rasadnike znanja i spoznaja, kao i uz ljude koji kroz njih djeluju, vežu duboki emocionalni i profesionalni interesi. Kako ne vjerujem u postojanje apsolutno nepristrane i iskustvom neobjavljene pozicije, pa mi se stoga čini da je neizbježna nekakva određenost spram spora i njegovih strana(ka), ovakva mi se premreženost poveznica učinila najboljom mogućom polaznom točkom za približavanje onakvoj objektivnosti kakvu je uopće moguće doseći; pozicija je to koja me u mukotrpnom procesu priprema za ovaj osvrt (i njegove možebitne posljedice) neprestano gonila da se okrenem sad jednoj, sad drugoj strani, i da prema objema pokušam biti maksimalno fer i korektna.

**TEORIJSKI OKVIR RADA
I NJEGOVA PRIMJENA**

Centralna hipoteza Kahlininog rada iznesena u uvodu jest da zagrebački Centar za ženske studije u

svom feminističkom radu marginalizira lezbijsku teorijsku i iskustvenu perspektivu, što se shvaća posljedicom napora Centra da uđe u hrvatski sustav visokog obrazovanja, odnosno strateškim potezom u smjeru institucionalizacije ženskih studija (Kahlina 2006: 55–57). Kahlina teži “kritici proizvodnje znanja unutar Centra” (55), a u autoričinom je fokusu izdavačka djelatnost Centra i njezina politika, odnosno teme koje su pronašle svoj put do publikacija u izdanju Centra i njihov tretman. Teorijski okvir unutar kojeg autorica proizvodi svoju kritiku preduvjetom učinkovitog razobličenja patrijarhalne logike smatra dekonstrukciju statusa i poimanja heteroseksualnosti kao prevladavajućeg, prirodnog i neproblematičnog (ženskog) izbora (referirajući na Butler, Delphy, Hennessy, Kitzinger i Wilkinson, Rich, Rubin, Wilton i Wittig). Nevoljkost da se institucija heteroseksualnosti kritički promišlja i politizira, ističu navedene teoretičarke, učvršćuje rodnu binarnost – koju heteroseksualnost podrazumijeva – što pak dublje ukopava spolni esencijalizam i fikciju nepromjenjivog i neotuđivog “muškog” i “ženskog”. Na taj se način, tvrdi Kahlina slijedeći francusku teoretičarku Delphy, rodna hijerarhija i nejednakost ne mogu ukinuti budući da počivaju na spolnoj dualnosti, a binarnost neizbježno povlači hijerarhizaciju (Kahlina 2006: 59–60). Nasuprot tome, materijalističke feministice ukazuju na ideološki rad koji društvo investira u promociju heteroseksualnosti kao jedine prihvatljive seksualne prakse a u svrhu eksploatacije ženskog (neprepoznatog i devalviranog) rada (uključujući reprodukciju), u korist muškaraca ali i ekonomske strukture u cjelini. Takva je prisilna, normirana heteroseksualnost koju se pravilno izvodi brakom, majčinstvom i, prije svega, konvencionalnim spolno-rodnom identitetom, shvaćena kao ekonomska institucija usko povezana s društvenom podjelom rada, koju je kao takvu nemoguće promatrati izoliranu od šireg društveno-povijesnog konteksta (Kahlina 56–62).¹ Izmještena iz takvog seksualnog uređenja, lezbijska pozicija, smatra autorica pozivajući se na Rich i Wittig, otvara prostor u kojem je moguće kritički preispitati društveni imperativ heteroseksualnosti i njegovo posredništvo u kreiranju i održavanju rodne nejednakosti, budući da lezbijka uznemiruje kategoriju spola i spolu atribuiranog roda i seksualnosti (56; 59; 62). Potrebno je naglasiti da autorica odbacuje identitetsku politiku po kojoj je lezbijska žudnja biološka datost, fiksna i stabilna identitetska odrednica, i umjesto toga poziva na zauzimanje lezbijske pozicije, preuzimajući od

1 Autorica ipak smatra važnim napomenuti da, dok nabrojano vrijedi za normiranu/normativnu heteroseksualnost, ostaje prostora za “različitosti i subverzivni potencijal unutar same heteroseksualnosti”, razlikujući tako društveno-ustrojavajuću instituciju heteroseksualnosti od (hetero)seksualne prakse (62).

Wilton koncept “lez-bivanja”, (feminističko-)političke aktivnosti koja obuhvaća ali nije svediva na seksualnu praksu (Kahlina 62–63). Ovako autorica spaja materijalistički feminizam s lezbijskom/*queer* feminističkom perspektivom.

Ovu konceptualnu potku Kahlina potom primjenjuje na jednu od grana u proizvodnji znanja Centra za ženske studije, njegovu izdavačku aktivnost, s ciljem određivanja teorijske podloge izdavačke politike. Metoda kojom se služi pri tekstualnoj analizi publikacije koju uvodi kao reprezentativni primjerak Centrove politike izdavaštva jest kritička analiza diskursa, točnije, postavke Normana Fairclougha “koji tvrdi da je jezik društvena praksa u interakciji s drugim, ne-jezičnim, elementima društvenog života” (73). Ne-jezični je element u ovom slučaju težnja usistemljenju ženskih studija u hrvatsko visoko školstvo, proces koji Kahlina problematizira prije nego li će prijeći na tekstualnu analizu odabrane publikacije; ja sam, međutim, odlučila tim se segmentom magisterija pozabaviti nakon skrutiniranja njegovog trećeg i zadnjeg poglavlja posvećenog analizi izdavaštva.

U središtu autoričina fokusa u posljednjem poglavlju rada nalazi se izdanje Centra proizašlo iz rada udruge na međunarodnom europskom istraživačkom projektu koji je za cilj imao sakupiti svjedočenja i životne priče žena iz postsocijalističkih zemalja o životu u socijalističkom uređenju. Radilo se, dakle, o projektu koji je metodom usmene povijesti (*oral history*) nastojao osvijetliti i zabilježiti žensku vizuru na određeno povijesno razdoblje, a Centar je u svojstvu nacionalnog koordinatora ovog projekta publikacijom *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu* (Dijanić i dr. 2004) predstavio pripovijesti žena iz Hrvatske. Kahlina identificira više problematičnih točaka u načinu na koji se pristupilo istraživanju, a pripovijesti potom podvrglo analizi. Kao prvo, ističe odsutnost dublje, kritičke analize prikupljenog materijala koja bi se pozabavila društvenom konstrukcijom kategorije žene u sklopu socijalizma, gdje autorica posebnu važnost pridaje mjestima neslaganja odnosno prilagodbe i prepravljavanja ponuđenog modela ženskog identiteta od strane ispitanica. Ta bi mjesta, tvrdi autorica, razotkrila mit o predodređenosti, datosti ženskog identiteta, i time raščinila spolno-rodni esencijalizam (80–81). Svojim pak inzistiranjem na ženama i ženskom iskustvu kao fokusu znanstvenog istraživanja, smatra Kahlina, autorice *Leksikona* samo učvršćuju postojeće poimanje spola kao neupitne činjenice (81); prema Delphy, naime, potreba za dominacijom predstavlja izvorište očišta koje potom pronalazi/locira i *odabire* pojedinu tjelesnu razliku (ovdje spolnu) kao opravdanje hijerarhizacije, a zatim istu prikazuje kao izvorišnu točku (ne)moći i identiteta (“rod prethodi spolu”, preuzeto iz Kahlina 59–60). Iz takve je vizure prihvaćanje spola kao relevantne i nedvojbene biološke činjenice pristajanje uz logiku koja proizvodi društvenu nejednakost i operiranje unutar iste. Kahlina,

međutim, ne osporava postojanje ove kategorije kao mjesta društvenog razgraničenja i hijerarhizacije, pa ni interes za iskustvo žena, već tretman te kategorije kao stabilne i nepromjenjive, pače samorazumljive – primjerice, već spomenutim izostankom pozornosti usmjerene na pregovaranje ispitanica s dominantnim modelom ženskosti. Ona pravilno uočava da takva samorazumljivost ženskosti pretpostavlja jedinstv(en)o(st) ženskog iskustva i identiteta, prikrivajući pritom mnogostrukost i kompleksnost u životima žena, posebice onih koje izlaze iz zadanog okvira spola, roda i seksualnosti (81–82). Neizbježna posljedica takve monolitne priče o ženskom iskustvu/identitetu isključivanje je svakog spomena lezbijstva, pa su tako, ističe autorica, sve žene implicitno kodirane kao heteroseksualne a metode društvenog diktiranja seksualnosti sasvim zanemarene (83). Kahlinino isticanje ilegalnosti muške homoseksualnosti i nevidljivosti lezbijstva za socijalističkog režima u Hrvatskoj u tom je kontekstu posebno efektno, budući da takvi primjeri zorno dočaravaju funkcioniranje režima prisilne heteroseksualnosti o kojem u studiji nema govora (86). Autorica zaključuje da studija inzistira na “fuziji seksualnosti i roda na način da je ženskost definirana kroz reproduktivnu heteroseksualnost”, a u kontekstu te tvrdnje tumači i fokus koji istraživačice stavljaju na rodne uloge unutar obitelji bez istovremenog kritičkog osvrta na institucije braka, obitelji i majčinstva (83–86). Kahlina općenito smatra da se pričama ispitanica nije pristupilo dovoljno kritički, već se njihova kazivanja “više-manje sažel[o]”, kako i priliči žanru leksikona čija je svrha pobrojavanje i katalogizacija, što pak producira dojam neutralnosti, neposredovanosti znanja (81). Takvo je pozitivističko pristupanje istraživačkom radu usto sasvim u skladu s tradicionalnim sveučilišno-znanstvenim modelom, pa se čini da je krajnji domet ove studije puko dometanje (višestruko sporne) “ženske perspektive” etabliranoj disciplini povijesti (81–82). Kahlina se potom poziva na tekst Biljane Kašić, jedne od osnivačica i koordinatorica Centra, kako bi naglasila raskorak između vizije ženskih studija na sveučilištu kakvu nudi Kašić i postavki ove studije; prema Kašić, ženski bi studiji (idealno) trebali uvesti spolnu razliku u polje epistemologije ali se istodobno čuvati esencijaliziranja ženskog i ženskosti. Kašić ženske studije prikazuje prostorom gdje se znanju i postojećim znanstvenim modelima pristupa kritički radije nego da ih se jednostavno preuzima, i istodobno predlaže formiranje “epistemologijskih savezništva” s ostalim društvenim subjektima u poziciji manje moći, nevidljivosti i isključenosti (Kahlina 87; Barada i dr. 2003: 120–122). Ovom usporedbom Kahlina identificira procjep između proklamiranih stavova Centra i strategija ulaska na sveučilište, među koje autorica ubraja i projekte sa spomenutim teorijskim polazištima i metodama znanstvenog rada kojima se ne dovode u pitanje ukorijenjena uvjerenja (o spolu, seksualnosti, spoznaji).

Kahlina, dakle, po mom sudu u ovom poglavlju uspijeva dokazati da publikacija koju proučava kontrira teorijskoj perspektivi koju autorica smatra neophodnom za cjelovito, društveno transformirajuće feminističko djelovanje, kao i da posljedično dolazi do isključenja lezbijki iz vidnog polja istraživačica, a tako i čitateljske publike, što je u neskladu s djelovanjem za kakvo se zalaže Kašić u svojstvu koordinatorice Centra. Pitanje je, međutim, u kojoj je mjeri autorica uspjela svoj uzorak učiniti reprezentativnim te ga dovesti u neospornu vezu sa strategijama ulaska na sveučilište; ovim se aspektom Kahlinine središnje hipoteze, posvećenom institucionalizaciji ženskih studija, planiram detaljnije pozabaviti kasnije u tekstu, dok bih se zasad htjela zadržati na zaključnom poglavlju i ukazati na određene ozbiljne manjkavosti i propuste u obradi materijala.

PROBLEMATIČNOST UZORKA

Prvi i najuočljiviji problem u poglavlju koje se bavi analizom Centrovih djelatnosti tiče se uzorka, odnosno njegove upitne reprezentativnosti. Kahlina najprije odabire potpuno ispustiti obrazovni program iz svoje analize i usredotočiti se isključivo na izdavaštvo, iako na nekoliko mjesta u svom radu priznaje da je edukacija Centrova “centralna aktivnost” (55; vidi također 68). Autorica svoj izbor brani dvama razlozima; prvi je da bi za analizu koja uključuje edukacijsko djelovanje bilo nužno usmjeriti pažnju na samu učionicu to jest feminističku pedagogiju, “što bi skrenulo [njezin] fokus u drugom smjeru”, a drugi da se program Centra na određen način može smatrati “nedostupnim znanjem”, budući da studirati u Centru mogu samo žene, i to one koje iskažu posebno zanimanje za takvu vrstu obrazovanja (73). Nasuprot tome, izdavaštvo je po Kahlini javno znanje stoga što ne podliježe navedenim ograničenjima, pa je kao takvo dostupnije i igra važniju ulogu u reprezentaciji Centra (73). I dok bi se o dostupnosti Centrovih publikacija dalo raspravljati (pravi je poduhvat u javnim knjižnicama dočepati se nekog Centrovog izdanja, osobito ako se ne radi o suizdavačkom projektu), jednako kao što bi se dalo ustvrditi da proučavanje spomenutih publikacija također podrazumijeva poseban interes za feminističke teme, s ovim se argumentom da donekle složiti, pogotovo s dijelom koji se tiče ustrojstva učionice kao autonomnog ženskog prostora. Daleko je teže, međutim, opravdati isključenje obrazovnog sadržaja iz analize zbog “skretanja fokusa”, budući da bi središnja aktivnost udruge po logici stvari upravo i trebala biti u fokusu. Obrazovni se program usto nameće kao nezaobilazan segment analize u kontekstu pristupanja ženskih studija sveučilištu, što je širi okvir unutar kojeg Kahlina gradi svoju argumentaciju; naime, kao što i sama autorica primjećuje, Centar je Filozofskom fakultetu u Zagrebu, “jedn[oj] od njima najrelevantnijih visokoobrazov-

nih institucija u državi”, predstavio prijedlog osmosemestralnog obrazovnog programa kojeg je Vijeće fakulteta prihvatilo no još nije sprovelo u djelo (Kahlina 71–72). Centar, dakle, nije procesu inkorporacije u zagrebački Filozofski fakultet pristupio s popisom djela iz feminističke teorije koja bi želio objaviti u suradnji s Fakultetom, niti s nacrtima istraživačkih projekata koji bi se imali provesti po usi-stemljenju, već upravo putem edukacijskog programa na tragu dosadašnje obrazovne djelatnosti. Iz tog razloga praćenje procesa institucionalizacije Centra ne može rezultirati cjelovitom slikom ukoliko se ne razmotri program koji bi ovjeravao (i osposobljavao za) stručnost na polju ženskih/rodni studija. Ovdje je važno napomenuti da je autorica imala pristup prijedlogu obrazovnog programa podastrtog Filozofskom fakultetu, jer je isti objavljen u sklopu Centrove publikacije o institucionalizaciji ženskih studija koju autorica iscrpno citira u svom radu, no autorica se odlučila zadržati na njegovim ciljevima radije nego na popisu predloženih kolegija.

Obrazovnu djelatnost Centra valjalo je razmotriti iz još jednog razloga; kao što autorica nesumnjivo zna, Centar od 1999. godine studenticama omogućuje praćenje tzv. *Lezbijskih studija* u sklopu svog edukacijskog programa.² Radi se uglavnom o izbornom seminaru i/ili predavanjima integriranim u glavni tijek obrazovnog programa, što će reći da su na raspolaganju polaznicama kao dio preduvjeta za uspješan završetak programa; *Lezbijski studiji* ne održavaju se, međutim, svake godine (na nekom je eventualnom budućem istraživanju da otkrije zašto točno, a ovdje je neophodno uzeti u obzir i dinamiku na turbulentnoj lezbijskoj aktivističkoj sceni; opseg ovog osvrta usto ne dopušta detaljnije bavljenje uvrštenim temama i njihovim tretmanom).³ Također, svakako valja napomenuti da među kolegijima, osnovnim jedinicama obrazovnog rada (Barada i dr. 2003: 57), dosad još nije bilo kolegija koji bi u naslovu sadržavao lezbijsku žudnju/seksualnost, identitet(e), teoriju ili aktivizam, odnosno još nije bio ponuđen kolegij *centralno* zaokupljen lezbijskom tematikom (iako ona jest na ovaj ili onaj način uključena u neke druge kolegije). S ovim je povezana i odsutnost kolegija koji bi u naslovu imao lezbijku/lezbijsko iz gore spomenutog obrazovnog programa predloženog Filozofskom fakultetu (kao što, i iz

2 Podatak o postojanju *Lezbijskih studija* nalazi se na više mjesta; između ostalog, u spomenutoj publikaciji o institucionalizaciji ženskih studija (!) koju autorica koristi (Barada i dr. 2003: 57), kao i na Centrovoj internetskoj stranici (<http://www.zenstud.hr/czspovijest05.htm>, ažurirano 12.06.2006., učitano 24.3.2007.).

3 Podatke o *Lezbijskim studijima* navodim iz prepiske s Centrom od 19.03.2007., kao i prema vlastitom iskustvu negdašnje studentice Centra, ali i (avaj!) lezbijske aktivistice.

razloga zbog kojih, većina u naslovu sadržava ženu/žensko ili pak feminizam/feminističko) (prema Barada i dr. 2003: 107–108).⁴ Moguće je, dakako, da se lezbijska tematika pojavljuje u sklopu nekog od navedenih kolegija – primjerice, u “Politici seksualnosti” – no ovo joj nikako ne osigurava *središnju poziciju* unutar jedinice (sveučilišnog) obrazovnog programa. Takvo pozicioniranje, baš kao i politika imenovanja, važni su iz istih razloga zbog kojih feminističke teoretičarke ustraju na terminima “žensko” i “feminističko” (o čemu ima govora u Barada i dr. 2003: 9): postizanje vidljivosti lezbijske žudnje/prakse/identiteta unutar teorije i institucija, potreba da se lezbijka stavi u žarište epistemologijskog projekta, ukazivanje na socijalizaciju seksualnosti, ali i potreba za uočavanjem mnogostrukosti unutar same kategorije kao i na njezinim marginama, i, napokon, analiza tvorbe same kategorije i njezin tretman kroz povijest. No za odgovornu bi analizu bilo jednako važno detektirati uzroke ove intelektualne neimaštine, to jest faktore koji igraju ulogu u (ne)pojavlivanju lezbijskog kolegija; za kolegij je, naime, nužna voditeljica, odnosno osoba/e koja/e bi ga mogla/e nositi, ali i uraditi to na razini već postojećih kolegija. Trebalo bi, dakle, ustanoviti je li Centar ikada zaprimio razrađen nacrt lezbijskog kolegija, i ako jest, je li i zašto odbijen. Dalo bi se dakako primijetiti kako nije dovoljno čekati, već da je nužan aktivan angažman Centra u dovođenju lezbijske tematike u program – a to je upravo način na koji je Centar uspostavio *Lezbijske studije*, svojom inicijativom.⁵ Sasvim je, dakle, moguće da je pozicija koju lezbijska problematika zauzima u sklopu Centrove edukacije daleko od idealne ili čak optimalne, no pitanje je u kojoj je mjeri to direktna odgovornost samog Centra. S obzirom pak na središnju ulogu koju u Kahlininom radu igra tvrdnja o marginalizaciji lezbijki i lezbijstva u radu Centra, propust da se spomenu (prokomentiraju, iskritiziraju) *Lezbijski studiji* graniči mi s manipulacijom podacima.

159

Smatram, dakle, da je za oba aspekta Kahlinine polazišne hipoteze (upliv institucionalizacije na politiku Centra; tretman lezbijske problematike) bilo neophodno u analizu uvrstiti obrazovnu djelatnost Centra. Takva bi cjelovita perspektiva svakako trebala istražiti dinamiku učionice i specifičnost feminističke pedagogije, ali bi također podrazumijevala proučavanje tematike pojedinih dijelova obrazovnog programa (modula, kolegija, seminara, radionica i ostalog), uključujući njihove naslove, ali i način na koji lezbijska tematika jest ili nije uključena u kolegije primarno fokusirane na drugo (putem zastupljenosti u čitankama/materijalima, učioničkim diskusijama itd.). Kada bi se u čitavoj priči pronašlo mjesto i za is-

4 U publikaciju je priložena sažeta verzija programa, no za pretpostaviti je da sadržava ono važno/najvažnije.

5 Iz prepiske s Centrom, 19.03.2007.

kustva (bivših i sadašnjih) polaznica programa koje se identificiraju kao lezbijke, bi-seksualke i/ili ne-heteroseksualne/*queer*, i za njihov doživljaj pristupa voditeljica ovoj temi, kao i za njihovo doživljavanje reakcija ostalih, heteroseksualnih studentica, uopće za njihovu percepciju prostora Centra u pogledu sigurnosti i slobode izražavanja svojih identiteta, stavova i iskustava, tek tada bi se moglo sa sigurnošću ustvrditi jesu li lezbijke i lezbijstvo na margini Centrove obrazovne djelatnosti.⁶

PROBLEMI S UZORKOM, II

160 Poteškoće s uzorkom protežu se, međutim, i na područje koje Kahlina jest podvrgla kritičkom pogledu. Uočljiv je njezin odabir da metodu kritičke analize diskursa primijeni tek na jednu publikaciju Centra a ostale (u većoj ili manjoj mjeri) obuhvati pukom analizom sadržaja. Autorica svoj izbor opravdava na idući način: “imajući u vidu veliki broj publikacija, odlučila sam se fokusirati na [*Leksikon*] kao reprezentativnu studiju znanstvenih aktivnosti Centra” (56–57). Teško je pravdati tvrdnju da ovako malen uzorak od jedne publikacije uopće može biti reprezentativan, a upravo u slučaju velikog broja izdanja proširenje uzorka predstavlja preduvjet njegove reprezentativnosti. Iako zaista suosjećam s izloženosti pritisku CEU-ovog instant-programa koji studenti(ca)ma nudi produciranje magistarskog rada jednako kao i slušanje nezanemarivog broja kolegija od kojih je svaki okrunjen završnim radom ili ispitom znanja, sve za nevjerojatnih 8,99 mjeseci, materijalni uvjeti proizvodnje magistarske teze u vremenski škrtom programu ipak ne mogu opravdati autoričino rezoniranje. Među razlozima koji su iza odabira upravo ove, a ne neke druge publikacije, autorica navodi dvostruki status *Leksikona* kao istovremeno i istraživačkog i izdavačkog projekta Centra, pa isti tako “također predstavlja istraživačke aktivnosti Centra” (73). I opet, postavlja se pitanje reprezentativnosti jednog istraživačkog projekta van konteksta cjelokupnog istraživačkog rada Centra koji ne ulazi u autoričin vidokrug, izuzevši projekte čija su saznanja objavljena u Centrovoj biblioteci. “Dvostrukost” *Leksikona* Kahlina vidi i u njegovom sparivanju feminističke vizure s akademskim diskursom, što ga razlikuje od ostalih istraživačkih poduhvata koji su, prema Kahlini, uglavnom zaokupljeni instrumentaliziranjem državne politike u svrhu postizanja rodne jednakosti, ili pak tematiziraju ženski aktivizam (73–76). Među onim istraživanjima koja su objavljena, dakle, ovo uistinu jest “jedin-

6 Sa svoje strane mogu reći da sam se za studiranja u Centru susrela s elementarnom neosvijestenošću i neinformiranošću heteroseksualnih studentica o lezbijstvu i sličnim temama, kao i s nezanemarivom količinom homofobnih stavova i strahova, zbog čega mislim da postoji velika potreba za adekvatnom edukacijom na tu temu/teme u sklopu rada Centra.

stveno” u svojoj usmjerenosti akademski etabliranoj znanstvenoj disciplini, zbog čega ga se može smatrati svojevrsnim pokušajem legitimacije Centrovog feminizma u akademskim krugovima (kao što Kahlina tvrdi na 73 i 76); ovom se logikom, međutim, autorica stavlja u nezgodan položaj tako što istu publikaciju nazivlje i “jedin-stvenom” i “reprezentativnom”. Nadalje, mada radove hrvatskih feministica također objavljenih od strane Centra Kahlina definira “rezultat[om] akademskog anga-žmana autorica unutar discipline kojom se bave”,⁷ a njihovo objavljivanje pokušajem legitimacije svojih potencijalnih sveučilišnih predavačica (76), ta djela nisu podvrgnuta dubinskoj analizi već su vrlo šturo predstavljena, iako se čine kao stvo-renima za uvrštavanje u uzorak čija je glavna karakteristika okrenutost akademskom diskursu (a autorica ih usto svrstava pod strategije približavanja sveučilištu). Od ne-prijepornog značaja za takav uzorak je i Centrov časopis *Treća* koji izlazi dvaput go-dišnje a koji, iako još uvijek nema status znanstvenog časopisa, promovira upravo feminističku teoriju i umjetnost.⁸ Sa svoje strane mogu pripomenuti da sam u do-sadašnjoj suradnji s uredništvom *Treće* na prijedlog uvrštavanja lezbijске tematike u časopis uvijek naišla na entuzijazam i interes.

Da zaključim; kada je u pitanju uzorak, Kahlina simultano reducira i uopćava – cjelokupna djelatnost Centra najprije je svedena na izdavaštvo, potom je među dvadeset i jednom publikacijom (koliko ih je bilo u vrijeme pisanja rada) i časopisom koji redovno izlazi selekcioniran jedan naslov, a zatim je dobivenim rezul-tatima obuhvaćen rad Centra. U svjetlu svih ovih prigovora, ne preostaje mi nego zaključiti kako uzorak nije reprezentativan, pa tako, iako Kahlina jest dokazala je-dan dio svojih tvrdnji u odnosu na uzorak, ti se zaključci ne mogu uopćiti na cjelo-kupni rad Centra.

S tim na pameti, mislim da treba istaknuti kako Kahlina svejedno nudi neke važne i korisne napomene u odnosu na izdavačku djelatnost i politiku objavljivanja. Ona pravilno zapaža kako u samoprezentaciji Centra jednako važnu ulogu igraju djela koja su objavljena kao i teme koje nisu pronašle put do Centrove čita-teljske publike (72; 73). Tako seksualnost nije u fokusu niti jednog od Centrovih

161

7 Iako, od šest naslova koje Kahlina ovdje svrstava, Čačinović, Čale Feldman i Govedić proizvode interdisciplinarnu studiju, dok jedan naslov (Teršelič i Mladineo) tematizira područje van akademskog interesa, pa mi se (i) ova tvrdnja čini višestruko pojednostavljenom.

8 Više o *Trećoj* na internetskim stranicama Centra za ženske studije, <http://www.zenstud.hr/czspovijest05.htm>, ažurirano 12.06.2006., učita-no 24.03.2007.; <http://www.zenstud.hr/izdavastvo05.htm>, ažurirano 5.03.2007., učitano 24.03.2007.

izdanja, niti se igdje tematizira suodnos (ženske) seksualnosti i kategorije roda (79). Budući da Centar ne objavljuje isključivo rezultate svojih istraživanja niti radove hrvatskih teoretičarki, u čemu ovisi o profesionalnom i osobnom interesu samih istraživačica i teoretičarki, već podjednako tako izdaje prijevode feminističke teorije, postavlja se pitanje zbog čega niti jedna njegova publikacija nije posvećena upravo ovoj problematici.

Prije nego što se pozabavim poglavljem magisterija koje problematizira proces usistemljenja ženskih studija, treba spomenuti još neke propuste u obradi materijala. Ovdje prvenstveno želim istaknuti netočno prikazivanje izdavačke cjeline istraživačkih studija i projekata, gdje spada u *Leksikon*. Za osam naslova koliko ih je u ovoj ediciji Kahlina tvrdi kako “gotovo svi” pokušavaju upregnuti državni aparat u rješavanje problema rodne nejednakosti (74). Kahlini je ova tvrdnja značajna jer se njome i izdavačka i istraživačka djelatnost uspostavljaju kao širi kontekst težnje za ulazak u sveučilište, pri čemu Centar kao argument koristi predstojeće priključenje Europskoj Uniji, odnosno državnu politiku. Poblizi pogled na publikacije koje Kahlina nabraja otkriva, međutim, bitno drugačiju sliku. Dok tvrdnja stoji kada su u pitanju izdanja *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj: akcijsko istraživanje* (Barada i dr. 2003), zatim *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti* (Kašić, Marijan i Pešut 2005), a primjenjiva je i na *Gyné politiké ili o političkoj građanki* (Kašić i dr. 2004), ona nije točna kada se radi o izdanjima *Ženska perspektiva – odabrana bibliografija: radovi autorica 1968–1997* (Pešut 1998), potom *Aktivistkinje: kako “opismeniti” teoriju* (Barilar i dr. 2000), niti za premoćnu većinu zbornika *Žene i politika mira: prilozi ženskoj kulturi otpora* (ur. Kašić 1997). Publikacija koju autorica također svrstava u tabor onih koje traže praktična rješenja u krilu države, *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti!: priručnik za analizu rodnih stereotipa* (ur. Barada i Jelavić 2004), za cilj ima osvijestiti diskriminaciju u jeziku, medijima i obrazovanju, te se pozabaviti najčešćim predrasudama o nasilju protiv žena, no ne poziva na promjenu zakonodavstva već naglasak stavlja na kritičko razmišljanje i prepoznavanje stereotipa (eventualno bi se za segment o obrazovanju dalo ustvrditi kako predlaže temeljitu reformu školstva koje je, kako znamo, pod kontrolom države). Ako se dakle ovom četvercu doda *Leksikon*, koji po priznanju same autorice magisterija ne spada u na državu orijentirana izdanja, ispada da tek tri od ukupno osam naslova odgovaraju autoričinom opisu, a to nikako nisu “gotovo svi”, nego “gotovo polovica”, ili, ovisno u kutu gledanja, “niti polovica”. Ovakvo friziranje podataka samo oslabljuje argumentaciju, a ujedno je i etički veoma problematično.

U Kahlininom se tekstu ujedno nalazi dosta (točnih) činjeničnih podataka o Centrovim izdanjima, ali i o povijesti i ustrojstvu udruge, za koje nije ponuđen nikakav izvor podataka (vidi primjerice 75–78; 68). Podaci su, dakle, točni,

no nenavodenje izvora postavlja pitanje odakle autorici pristup spomenutim informacijama ako ne putem internetskih stranica Centra koje nigdje ne citira kao izvor. Ne radi se ovdje o usko definiranom intelektualnom vlasništvu kakvo su, primjerice, autorski tekstovi, no i ovakve je izvore potrebno citirati, ako ni zbog čeg drugog, a ono kako bi se zajamčila pouzdanost i vjerodostojnost podataka i spriječila optužbe o nesavjesnom korištenju izvora. Sličan nemar prisutan je i pri propustu da se jasno naznači Centralnoeuropsko sveučilište kao mjesto na kojem je rad nastao, odnosno kao institucija koja je autorici osigurala uvjete za nastanak magisterija (uključujući i mentoricu koja se također spominje tek usput). Kahlina doduše spominje da je studentica CEU-ovog odsjeka za rodne studije, no ne ističe da je tekst proizvod upravo tog programa, a ne kakav sporedan uradak.

ULAZAK NA SVEUČILIŠTE

Naposljetku, tu je i vjerojatno najsporniji segment magisterija, onaj o usistemljenju Centra u državni sustav visokog obrazovanja. Prema Kahlini, upravo u procesu institucionalizacije žensko-studijskih sadržaja treba tražiti uzrok marginalizacije lezbijki i lezbijских tema koju autorica vidi u izdavaštvu i uopćava na ostatak Centrove djelatnosti (56). Za Kahlinu bi feminizam po ulasku na sveučilište trebao (p)ostati mjesto radikalne kritike i izvorište društvene promjene, no autorici se to čini teško ostvarivim, ako ne i nemogućim, jer sveučilište smatra institucijom koja je “u službi promocije dominantnih ideologija i održavanja postojećeg društvenog poretka” (69). Sveučilište po ovom propagira djelatnu raspodjelu moći proizvodnjom znanja koje se gradi objektivnim i nepristranim, a zapravo zagovara i štiti interese postojećih društvenih struktura u svrhu očuvanja vlastite pozicije autoriteta i moći (65). Nasuprot sveučilišnom znanju koje prikriva svoje ideološke temelje, feminističko je znanje “otvoreno kritičko i vrijednosno obilježeno” (65). Ova validna teorijska polazišta i po sebi legitimne tvrdnje Kahlina međutim iznosi bez ikakvih dokaza, primjera ili pak referenci (a i bez ikakvih ograda, uvjeta ili doze rezerve). Istina, radi se o opservacijama koje su, možda u suptilnijoj i sofisticiranijoj formi, već mnogo puta ugledale svjetlo dana unutar raznih kritičkih škola, a tako i feminističke misli, no autorica ih tretira kao da se radi o općeprihvaćenim, pače samorazumljivim postavkama koje ne treba potkrijepiti ikakvim konkretnim dokazima ili pak teorijskom razradom (a bilo bi vjerojatno dovoljno pozvati se na zaključke poznatih radova na ovu temu). Posljedično njezine tvrdnje same imaju prizvuk ideologijskog govora.

Na nerazrađene temelje autorica potom nadograđuje veoma šturi pregled europskih ženskih odnosno rodnih sveučilišnih programa i daleko konkretniji presjek hrvatskog feminističkog djelovanja i koncepcije Centra za ženske studije. Fo-

kusirajući se na strategije kojima se Centar služi u svrhu približavanja željenom cilju ulaska na sveučilište, Kahlina upozorava na dvostruku poteškoću: Centar se, kao prvo, poziva na zahtjeve koje pred Hrvatsku stavlja Europska Unija, a ujedno i nadovezuje na (s tim povezanu) reformu visokoobrazovnog sustava uslijed zakona donesениh u skladu s proeuropskom političkom orijentacijom (71). Na taj način Centar se i direktno i indirektno služi hrvatskom proeuropskom politikom kao pomagačicom i sredstvom u ostvarenju svog cilja. Kahlina pak uočava da bi pripuštanje Centra u hrvatsko visoko školstvo u takvom kontekstu rezultiralo “stvarnim ozakonjenjem državne politike u polju visokog obrazovanja” (72). Smatram da Kahlina ovim otvara vrlo važno pitanje i nudi jako dobar argument u korist problematiziranja Centrove institucionalizacijske strategije. No i ovaj dio rada okarakteriziran je slabom i nedovoljno razvijenom argumentacijom. Tako je potpuno zaobiđeno pitanje koje mi se čini iznimno relevantnim, a koje se tiče porijekla, to jest izvorišta europskih normi usmjerenih na dokidanje rodne nejednakosti; nisu li, naime, one rezultat kontinuiranih napora generacija feministica usmjerenih, između ostalog, na transformaciju obrazovnog sustava? Ovo nije mjesto za ulaženje u raspravu o prednostima i manama temeljne opreke u feminističkom djelovanju (na osovini reforme naspram korjenitog mijenjanja), no čini mi se da je spominjanje ishodišta ovih normi Europske Unije (uz, zašto da ne, eventualnu kritiku takvih feminističkih napora), moralo naći svoje mjesto u radu, zajedno s analizom načina na koje se te norme (zlo)ra-be (jednom kad pronađu svoj put do državnog aparata i dnevne politike).

Autorica se na to nadovezuje skepsom spram rodnog *mainstreaminga*, odnosno rodno osviještene politike, globalne strategije koja za cilj ima postizanje rodne ravnopravnosti (65). Kahlina je smatra pukim “dodavanje[m] rodne dimenzije dominantnoj ideologiji”, a ulazak ženskih studija na sveučilište na valu takve politike osnaženjem postojećih patrijarhalnih struktura (65), no ponovno ne daje nikakve konkretne primjere u prilog svojoj tvrdnji; u čemu je manjkavost rodnog *mainstreaminga*? Koje se točno zamjerke mogu (trebaju) uputiti takvoj politici? Ovo su, držim, izuzetno važna pitanja na koja nije dovoljno odgovoriti nejasnim nepovjerenjem spram države i institucija (koliko god ono načelno bilo zdravo). Ipak, Kahlina mudro uočava i ističe nezgodan položaj u koji se stavljaju korisnice politike rodnog *mainstreaminga* a iz kojeg nije moguće uputiti prigovor onom što se zdušno podržava i rabi u ostvarenju ciljeva (72); tu bi rad profitirao kakvim konkretnim primjermom iz prakse koji bi demonstrirao paraliziranost usustavljenog feminizma da reagira na neadekvatnost ovakve politike.

U cijeloj priči o opasnostima sklapanja ugovora sa sistemom autorica, međutim, ne uspijeva uspostaviti jasnu poveznicu između pristupanja sveučilištu na

krilima proeuropske politike i navodnog smještanja lezbijki i lezbijstva na marginu Centrovog djelovanja. Uistinu, pažljivija promatračica hrvatske LGBT(IQ) scene uočiti će da se hrvatsko prigrljivanje ideje europskog jedinstva nekako poklopilo s formalnom registracijom vodećih LG(BT) udruga u zemlji, pa s organizacijom prve hrvatske Povorke ponosa (tzv. *Pride*), zatim s promjenama zakonodavstva u korist lezbijske i gej populacije, i uopće povećanom vidljivošću (ako već ne i senzibilitetom spram) LGBT osoba u hrvatskoj javnoj sferi. Osobno mislim da je hrvatsko okretanje Europi pružilo velik zamah djelovanju aktivist(ic)a ovog dijela civilne scene, što se svakako također može podvrći kritičkom razmatranju na tragu onog koje provodi Kahlina, no ovdje je dovoljno napomenuti da postoji određena veza između hopsanja u ritmu euro-integracija i glazbe koja dopire sa Zrinjevca svakog lipnja. Sveučilište možda diše drugačije, no autorica to ne uspijeva demonstrirati. Neizbježan je, stoga, zaključak kako magistarski rad nije dokazao vezu između Centrovog približavanja sveučilištu i (navodnog) marginaliziranja lezbijske tematike.

Smatram, međutim, da za potpuniju analizu procesa institucionalizacije i njegovog tretmana u Kahlininom tekstu valja iznijeti još pokoju primjedbu. U magistarskom se radu tako spominje Centrova idealizacija skandinavskog modela integracije ženskih studija u sustav, u sklopu kojeg država financijski pokriva većinu potreba takvog programa (71). Ova je tvrdnja ispravna, a temelji se na (spominjanoj) Centrovoj publikaciji na temu institucionalizacije ženskih studija, kroz koju se uistinu na više mjesta provlači ovaj podatak kao pokazatelj/dokaz percipirane važnosti ženskih studija u (zapadno)europskom okviru. Primjerice, nordijski se model nazivlje zanimljivim “kako zbog načina i razloga na koji se institucionalizirao tako i zbog kontinuirane državne potpore razvoju”, a ističe se i “svekolika briga državnih organa spram ženskih studija i uopće rodne problematike” (Barada i dr. 2003: 25). Iz ovih se citata da očitati svojevrsno uzdizanje ovakve prakse, koje nije popraćeno istovremenim kritičkim osvrtom na potencijalne zamke i/ili danak koji se za takvu potporu (vrlo vjerojatno) plaća. Također, u čitavoj publikaciji jedva da se spominje feministička struja koja se protivi i opire usustavljenju feminističkog programa (dotična je ugrurana u fusnotu na jedanaestoj stranici), a svojevrsna debata o plusovima i minusima ulaska na sveučilište stjerana je na sam kraj izdanja, odakle se nazire iz pismenih doprinosa Eve Bahovec, Lade Čale Feldman i Biljane Kašić. U tom posljednjem prilogu posljednjem poglavlju Čale Feldman jedina spominje konkretne “račune” koje će Centar morati položiti po ulasku na sveučilište, a koji uključuju “spolni separatizam”, odnosno iščezavanje autonomnog ženskog prostora učenja i spoznavanja (koji, dodat ću, predstavlja dragocjenu oazu još uvijek prijeko potrebnu naraštajima sadašnjih i budućih feministica), zatim izgledno isklju-

166 čenje voditeljica kolegija koje nemaju odgovarajuću titulu iz predavačkog tijela (recimo umjetnica ili aktivistica), kao i kompetitivnost koja će se najvjerojatnije razviti među studenticama ali i budućim sveučilišnim profesoricama (Barada i dr. III). Kašić pak propituje tobožnju epistemologijsku privilegiranost margine i utjecaj na opću promjenu svijesti ostvariv djelovanjem van “razvidnog prostora” *mainstreama*, pitajući (se) “je li margina doista prostor radikalne mogućnosti i kritičke otvorenosti koji može utjecati na preobrazbu moći”, ili prebivanje i govorenje iz takve pozicije doprinosi “nevidljivosti Drugog” (120). Ovi glasovi dijaloga i nadopunjavanja progovaraju doslovno s ruba knjige, a ja se pitam nije li takvo zaobilazanje (marginaliziranje) ovog ključnog pitanja (za pretpostaviti je, u svrhu predočenja unisone argumentacije u korist institucionalizacije) donekle isprovociralo silovitu kritiku kakva pristizhe iz Kahlininog rada; odnosno, nije li neupisivanje debate o ulasku u sustav potaklo na govor koji osuđuje nekritičko prihvaćanje *mainstreama* kao mjesta s kojeg se može utjecati na preraspodjelu i transformaciju moći. O mračnoj strani integracije žensko/rodno-studijskog programa u visoko školstvo Kašić progovara par godina kasnije u biltenu/izvješću ATHENE, europske mreže edukacijskih programa iz područja ženskih studija, gdje se dotiče upravo eksploatacije feminističkog diskursa i njegove rastuće akademske legitimacije u svrhu samopromocije i probitka oportunog dijela akademskih radnica/ka, zatim tendencije da se ženski studiji uvedu kao svojevrsan ukras i glazura bez ikakve značajne promjene postojećih modela znanja i hijerarhijskih obrazaca, te ukratko ističe “zgunutost etičkih dvojbi” svojstvenih za proces usustavljenja (ur. Braidotti i dr. 2004: 38).⁹ Jasno je da se očekivano sklonijoj čitateljskoj publici pristupa na drugačiji način, no čini mi se da bi i hrvatska (feministička) javnost imala koristiti od otvorenog imenovanja ovih problema i njihovih implikacija.

ZAKLJUČAK

Magistarski rad Katje Kahline dao bi se ukratko opisati na sljedeći način: po predstavljanju teorijske podloge, pri čemu svoj konceptualni okvir autorica izlaže vrlo suvislo i povezano, kvaliteta rada znatno opada. Uradak kao cjelina pati od površnosti, nedovoljne razrađenosti tvrdnji, (povremeno kroničnog) manjka referenci, rastrzane argumentacije, te selektivnog pristupa materijalu što se uvelike odražava na reprezentativnost uzorka. Posljedično autorica iznosi vrlo smjele, inkriminirajuće tvrdnje bez prave osnove, zbog čega je veoma dvojbeno je li Centar za ženske studije zadobio fer tretman.

⁹ Moj prijevod.

Gledano s pozitivne strane, njezin rad svejedno otvara mnoga važna pitanja vezana uz proces institucionalizacije, kao i tretman lezbijstva u feminističkim krugovima, što su teme o kojima se vrlo malo ili nimalo piše i govori, zbog čega ga s jedne strane smatram hrabrim (ako već ne sasvim korektnim). U prilogu treba istaći i inteligentna zapažanja i opaske koje se također nalaze u tekstu, a čije bi ozbiljno razmatranje svakako doprinijelo poboljšanju rada Centra. U konačnici mogu jedino reći kako se nadam da će se iz ove uzburkane situacije izroditi i nešto korisno i pozitivno.

BIBLIOGRAFIJA

Barada, Valerija i dr.: *Institucionalizacija ženskih studija u Hrvatskoj: akcijsko istraživanje* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2003).

Barilar, Vesna i dr.: *Aktivistkinje: kako "opismeniti" teoriju* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2000).

Centar za ženske studije Zagreb, <http://www.zenstud.hr/czspovijest05.htm>, ažurirano 12.06.2006., učitano 24.03.2007.

Centar za ženske studije Zagreb, <http://www.zenstud.hr/izdavastvo05.htm>, ažurirano 5.03.2007., učitano 24.03.2007.

Dijanić, Dijana i dr.: *Ženski biografski leksikon: sjećanje žena na život u socijalizmu* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004).

Kahlina, Katja: "Feminizam u Hrvatskoj: Kako lezbijkama dati glas?", *Reč* 74/20 (2006): 55–90.

Kašić, Biljana i dr.: *Gyné politiké ili o političkoj građanki* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004).

Kašić, Biljana, Marijan, Janja i Pešut, Jasminka: *Vodič prema politici rodne jednakosti: izazovi i mogućnosti* (Zagreb: Centar za ženske studije, 2005).

Kašić, Biljana: "Women's Studies in Croatia: Between Feminist Sensibility and Critical Responsibility", u *The Making of European Women's Studies, Volume V: A work in progress report on curriculum development and related issues in gender education and research*, ur. Rosi Braidotti, Edyta Just i Marlise Mensink (ATHENA, Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies in Europe/Utrecht University, svibanj 2004).

Pešut, Jasminka: *Ženska perspektiva – odabrana bibliografija: radovi autorica 1968–1997* (Zagreb: Centar za ženske studije, 1998).

Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti! priručnik za analizu rodnih stereotipa, ur. Valerija Barada i Željka Jelavić (Zagreb: Centar za ženske studije, 2004).

Žene i politika mira: prilozi ženskoj kulturi otpora/Women and the Politics of Peace: Contributions to a Women's Culture of Resistance, ur. Biljana Kašić (Zagreb: Centar za ženske studije, 1997).